

K jazykové stránce českých barokních textů, zejména kázání

ALENA JAKLOVÁ
(České Budějovice)

Literární, ale hlavně jazykovědné a stylistické práce o českém baroku nejsou u nás nikterak četné, naopak, jak uvádí A. Stich (1996: 413), je celkový výsledek domácího zájmu o slovesné baroko „pořád jaksi neurčitý, nejednoznačný, rozpačitý“. Stich uvádí dále (1996: 414), že důvody tohoto nezájmu jsou několikeré, avšak hlavním z nich je zřejmě zpolitizovaný vztah české společnosti ke slovesnému baroku. Zrod negativního hodnocení barokní slovesnosti lze nalézt už v době českého obrození, kdy Josef Dobrovský označil celé období po Bílé hoře (rok 1620) za dobu úpadku literárního i jazykového. Je skutečností, že koncem první třetiny 17. století (a tento stav trval až do konce druhé třetiny 18. století) dochází ke značnému omezení společenského uplatnění češtiny u nás, a tím i k zúžení jejího funkčního rozpětí.

Čeština v té době ztratila většinu svých kulturních funkcí. Příčinou byla změněná politicko-společenská situace v českých a moravských zemích: na základě Obnoveného zřízení zemského z roku 1627 byla němčina zrovnoprávněna s češtinou, počet Čechů v zemi se snižoval v důsledku odchodu nekatolických stavů za hranice, ale hlavně v důsledku třicetileté války, mizela nižší šlechta, která byla např. v Uhrách a v Polsku kulturotvornou vrstvou, do Čech přicházeli cizinci, jejichž jazykem byla němčina, španělština a vlaština. Jazykem vědy byla latina. Odpověď na otázku *'Jaký byl skutečný stav češtiny v období baroka?'* však neznáme. Odpověď na tuto otázku může přinést pouze soustavný rozsáhlý výzkum oficiálních i neoficiálních textů té doby. Proto se v posledních letech stále častěji obrací pozornost českých lingvistů do období ba-

roka s cílem zjistit skutečný stav tehdejšího jazykového úzu, a to často ve vztahu k současnému jazyku spisovnému i nespisovnému¹.

V této studii se chceme zaměřit na popis jazykové stránky českých barokních textů, zejména kázání. K á z á n í je výraz, kterým se v češtině zpravidla označují dva homiletické útvary: výklad textu, obvykle biblického, jeho přesnější označení je *homilie*, a duchovní promluva, která z biblického textu nevychází - vlastní *kázání* (Kopecký 1968: 62). Významní čeští barokologové (Vašica 1938: 200; Kopecký, 1968: 61; Černý 1996: 324, 331, 348) upozornili na skutečnost, že kázání je v době baroka, zejména v 18. století, klíčovým literárním žánrem. Příčinou nebývalého rozvoje homiletické literatury byla pobělohorská obroda katolictví a jeho podpora z oficiálních míst. Příčiny tvorby i obliby náboženských textů lze však nalézt i v rovině obecné: baroko je ofenzivní reakcí náboženského citu proti všemu, k čemu evropského člověka vedla a nakonec dovedla renesance. Životní forma a jistota, o níž baroko usiluje, je v poslední instanci vždy povahy náboženské (Černý 1967: 263). Dominující tlak náboženství nebyl tedy v době baroka dán jen působením jezuitského řádu, ale také krizí pocitu životní jistoty, vyvolanou předchozími zámořskými objevy, změnou struktury společnosti, přechodem k mocenské politice v církvi atd., i současnými vědeckými poznatky (Descartes, Bacon, Newton a další), jež vyvedly život tehdejšího člověka z rovnováhy. Útočištěm a životní jistotou se proto pro člověka v době baroka stává Bůh. Toto střetání racionálního s iracionálním v lidském životě je pro baroko typické (Tichá 1970: 16; Černý 1967).

Epochu českého baroka ohraničuje Černý (1996: 261-354) léty 1620 a 1740² a rozděluje ji do pěti údobí, charakterizovaných životem a tvorbou pěti barokních generací. Protože baroko nevzniká naráz, ale některé jeho přípravné, ale i typické rysy se objevují už v době před rokem 1620, volí Černý pro dobu před barokem název *protobaroko* nebo *baroko před barokem*. Určujícími rysy protobaroka je existence jezuitského řádu u nás³, cizí vlivy v oblasti společenské i kulturní (západoevropské baroko, italské, španělské a francouzské je nepoměrně

1 Dílčím příspěvkem k objasnění tohoto problému by též měly být závěry plynoucí z práce českobudějovických vysokoškolských bohemistů na projektu *K jazyku a stylu českých barokních textů se vztahem k jižních Čechám*. Část výsledků jejich výzkumu je prezentována v prvním díle sborníku *K jazyku a stylu českých barokních textů I* (1998), další poznatky, plynoucí z lingvistických analýz, budou obsaženy ve sborníku druhém.

2 Jako iniciální datum barokní epochy označuje Černý (1996, s. 266) období let 1618 - 1621. K tomuto termínu dospívá na základě politických dějin: krize náboženských svárů v Čechách vyústuje ve válečný konflikt nábožensko-politických táborů země.

3 Jezuité přišli do Prahy roku 1556. (Černý 1996: 271)

starší než baroko střeoevropské) a konečně i příchod významných cizinců, hlavně katolíků, do Čech a jejich působení, např. pražský dvůr Rudolfa II.

Život a tvorbu první barokní generace zařazuje Černý (1996, s. 277) do let 1620-1650. Tuto generaci označuje jako *pokolení Bílé hory* a pro její tvůrčí přínos ji spolu s generací následující považuje za největší z našich generací barokních a za jednu z nejopravdovějších generací českých dějin vůbec⁴. Období přechodu z předbaroka do baroka reprezentuje v této studii svou tvorbou P. Albert Chanovský z Dlouhé Vsi, jedna z výrazných postav českého jezuitství.

Albert (Vojtěch) Chanovský⁵ se narodil roku 1581 ve Sviraticích u Horažďovic. Chanovský studoval nejdříve humanitní obory v Praze a v Českém Krumlově, po těchto studiích se stal členem jezuitského řádu; noviciát nastoupil v Brně roku 1601, bohoslovectví studoval ve Štýrském Hradci. Tam byl také roku 1614 vysvěcen na kněze. Profesorem Tovaryšstva Ježíšova se stal roku 1621. Vyučoval v Praze, Olomouci, od roku 1620 byl vicerektorem, později rektorem koleje v Českém Krumlově. V letech 1622 až 1643 se věnoval výhradně drobné misijní práci na českém venkově, převážně v prácheňském kraji. V roce 1636 založil kolej Tovaryšstva Ježíšova v Klatovech. Tam také 16. května 1643 zemřel⁶.

Chanovský psal česky i latinsky, z latiny také překládal. Objektem našeho zkoumání je jeho česky psaná práce "Správa Křesťanská, S krátkým Výkladem podstatných věcy, které každému Křesťianu věděti hodně a náležitě přílušj" (dále citujeme pod zkratkou SK) z roku 1678 (druhé vydání vyšlo v roce 1710, třetí v roce 1733).

Příslušníci druhé barokní generace psali svá díla v průběhu let 1650 - 1680. Tato generace je velkou generací jezuitskou, působící v období násilného decimování české národní společnosti. Černý (1996: 289) označuje druhou generaci za *nejtvůrčivější jezuitské pokolení naší historie vůbec*. Materiálem pro lingvistické analýzy textů této historické etapy byl *Prodromus Moravographiae*

4 Nejtypičtějšimi postavami první generace jsou J. A. Komenský, J. Třanovský, A. Michna z Otradovic, V. F. Kozmánek, V. Hollar a K. Škréta. (Černý 1996: 277 - 287)

5 Stručné informace o Albertu Chanovském lze nalézt v *Přehledných dějinách literatury české* od J. Nováka a A. Nováka, Olomouc 1936, s. 158-159, dále v *Dějinnách literatury české*, díl I, od J. Jakubce, Praha 1929, s. 874, 896, 912 a v *Českém slovníku bohovědném*, díl V, Praha 1930, s. 195-197 od E. Kubíčka.

6 Životopis P. A. Chanovského napsal jeho řádový druh P. Jan Tanner. Práci vydal nejprve latinsky pod názvem „*Vir apostolicus seu Vita et virtutes R. P. Alberti Chanowsky e Societate Jesu in provincia Boëmiae*“ v Praze roku 1658. Český překlad „*Muž Apoštolský Aneb Život a Ctnostj Ctihodného Pátera Albrechta Chanovského Dlahowelského z Towaryšstva Gežjowa*, v Českém Královstvj“ vyšel roku 1680 v Praze a znovu péčí J. Vašiči v Praze roku 1932.

(citujeme pod zkratkou PM) prvního historiografa moravského v Čechách P. Tomáše Pešíny z Čechorodu.

P. Tomáš Pešina z Čechorodu se narodil v roce 1629 v jihočeských Počátkách. V roce 1648 byl přijat do jezuitského konviktu. V Praze vystudoval filozofii a bohoslovectví, stal se mistrem svobodných umění a bakalářem bohosloví, do řádu Tovaryšstva Ježíšova však nevstoupil, ale rozhodl se pro dráhu světského kněze. Pešina zastával po celý svůj život, od doby, kdy byl v roce 1654 vysvěcen, významné postavení v církevní hierarchii. V roce 1658 byl jmenován biskupským vikářem na Chrudimsku a jeho církevní kariéra pokračovala roku 1666 zvolením za kanovníka pražské kapituly u svatého Víta, kde se stal českým kazatelem. Brzy nato byl zvolen děkanem kapituly, byl jmenován císařským radou a palatinem a roku 1675 i titulárním biskupem smederevským. Zemřel během morové epidemie v roce 1680 v Praze. (Knihopis 1956: 98-102)

Česky psaný "Prodromus Moravographiae To ge[st] Předchůdce Morawopi[st]u", vytištěný roku 1663 v Litomyšli, vyšel jako propagační tisk, který měl představit autorův záměr vydat obšírné dílo věnované moravským dějinám a získat pro tento záměr příznivce a mecenáše. Z chystaného mnohosvazkového díla však už nebylo vydáno nic dalšího⁸.

Produkční léta třetí barokní generace odpovídají době 1680 - 1710. Třetí generace pokračuje v tvorbě generace předchozí, úroveň její literární činnosti je však už nižší. Na druhé straně je to ale generace významných a početných homiletických rétorů. Jejich tvorbu v této studii zastupuje soubor šedesáti devíti českých kázání *Semeno Slowa Božjho Aneb Kázanj Nedělnj*⁹ jindřichohradeckého kněze Jana Kleklar. Kleklarova postila vyšla v jediném vydání ve dvou svazcích v Praze v letech 1701-1702 a je dedikována hraběnce Černínové; v této studii ji citujeme pod zkratkou SS.

Jan Kleklar se narodil v Jindřichově Hradci v roce 1639 (proto je také někdy nazýván *Jindřichohradecký*). Od roku 1657 byl členem jezuitského řádu. Působil jako profesor, dvacet

7 Celý název této práce zní *Prodromus Moravographiae To ge[st] Předchůdce Morawopi[st]u, Ob_ahugjcy Summownj Weytah w[st]jeho toho, Co w týmž Marawopi[st]u, kterýž na [st]větlo [st]e hotowj, ob[st]lyrně položeno bude. Za tým napřed wyl[st]aný od [st]wého Authora, M. Thomá[st]e Jana Pešlyny z Czechorodu, Děkana Litomy[st]ského.*

8 Tematicky se k Pešinuovu původnímu záměru přimyká latinský přehled válečné historie Moravy *Mars Moravicus* z roku 1677. Vyšla pouze první část, zachycující období od roku 1526, druhý díl vytištěn nebyl, ale zachoval se v četných opisech.

9 Úplný název této práce zní *Semeno Slowa Božjho Aneb Kázanj Nedělnj, K Užitku a k Naučenj Duchownjmu, w[st]sem, kterjž čj[st]i budau, [st]vzlá[st]t pak ku pomocy Začinagjcych Kazatel[st]w, z Pj[st]ma Božjho, Cýrkwe [st]waté Učitel[st]w, a téhož Pj[st]ma [st]watého Vykladatel[st]w, též z rozličných Příklad[st]w [st]lebraná, a na Swětlo wydaná Od Kněze Jana Kleklara z Towary[st]twa Pána Ježj[st]e. S Dowolenjnm Wřchno[st]ti, Wyt[st]itěné w Starém Mě[st]tě Praž[st]kém u Wogt[st]cha Jiřjho Konyá[st]le, Léta Paně 1701.*

dva let jako kazatel a dva roky jako misionář. Zemřel v Králově Hradce roku 1703. (Knihopis 1948: 72)

Období tvorby čtvrté generace se dosti přesně kryje s dobou vlády císaře Karla IV. (1711 - 1740). Je to generace, která pouze pokračuje v linii tvorby generace předchozí, za jejího života dochází jak ke kvalitativnímu, tak i kvantitativnímu poklesu literární umělecké produkce. Vysokou úroveň si v tomto období udržuje jen homiletické řečnictví. Z řady významných kazatelů té doby jsme vybrali Ondřeje Františka de Waldta, jihočeského rodáka, a jeho práci *Chválořeč* (dále citujeme pod zkratkou CH).

Ondřej František de Waldt¹⁰ se narodil 30. listopadu 1683 v Písku a po bohosloveckých studiích v Praze byl 18. prosince 1706 vysvěcen na kněze. Nejdříve působil ve Skočicích u Vodňan, potom jako administrátor a od roku 1722¹¹ jako farář v Dobrší u Volyně na panství schwarzenberském. Zde žil téměř třicet let. Roku 1751 se vrátil na odpočinek do rodného Písku a tam také 16. července 1752 zemřel.

Většinu svých prací psal O. F. de Waldt latinsky. Jedinou českou práci vydal v roce 1736. Jde o soubor třiceti devíti kázání, z nichž většina jsou kázání poutní. Úplný název této práce zní "Chwálo-Ržeč, neb Kázanj Na některé Swátky, a obwzvláštnj Ročnj Slawnoŕtj Swatych Božjch Složené, a na Swětlo wydané Od Ondřege Františka de Waldt, Kněze Cýrkewnjho, tehdeglýho nehodného Faráře na Dobršjy. Léta Páně 1736¹²". Práce byla vytištěna v Praze, v Královém dvoře, u Matěje Adama Högra a má XVI + 890 + VIII stran.

Pokolení tvořící v období let 1740 - 1780 nenazývá už Černý (1996: 336) pato generací barokní, ale pro její společenské, filozofické a náboženské cítění i působení první generací osvícenskou. Pro celé toto období, označova-

10 O. F. de Waldt je v některých odborných pracích psán jako „Dewald“ (např. J. Jungmann, *Historie literatury české*, Praha 1849, s. 545, V. 876; J. Jireček, *Rukověť k dějinám české literatury do konce 18. věku*, Praha 1875, s. 160). J. Vašica (*České literární baroko*, Praha 1938, s. 329) uvádí s odkazem na Sedláčkovy *Dějiny královského krajského města Písku* (díl III, 1913, s. 396, 416 - 419), že v této práci se de Waldtovo jméno píše „z Valdu“ a že v dopisech, které se zde citují, se sám de Waldt podepisuje „Ondřej Frantz z Waldu“, „Dewalt“, „de Wald“, „de Waldt“. Ve svých tištěných a psaných pracích se podepisuje „de Waldt“.

11 Životopisná data přejímáme z *Poznámek literárněhistorických a jazykových*, jimiž J. Vašica jakožto editor doplnil vydání osmi kázání O. F. de Waldta (*Chválořeči*, Velké Meziříčí 1940). Vašica zde rovněž na základě studia primárních pramenů upozorňuje na dvě nesrovnalosti objevující se v jeho (i v dalších) starších pracích: de Waldt byl ustanoven farářem v Dobrší ne roku 1720, ale roku 1722 a zemřel nikoli 19. července, ale 16. července 1752.

12 Výbor osmi kázání vybraných z tohoto souboru vydal J. Vašica pod názvem *Chválořeči* v nakladatelství Marie Rosy Junové ve Velkém Meziříčí roku 1940. Výbor má 234 stran a obsahuje též obsáhlou předmluvu Jakuba Demla.

ném Černým také termínem *baroko po baroku*, je příznačný rozdíl mezi skomírající literaturou umělou a vzkvétající lidovou slovesností.

Východním materiálem lingvistických analýz všech výše uvedených textů byly fotokopie originálních tisků uložených v Národní knihovně v Praze. Při přepisu tisků, z nichž v tomto příspěvku citujeme, jsme se řídili *Zásadami transkripce českých textů z doby barokní* připravených pro tisk v Listech filologických Josefem Vintrem. Ve shodě s originálem zachováváme původní interpunkci i původní pravopis včetně dobových zvláštností a nedůsledností¹³.

V pravopisné rovině všech analyzovaných textů se projevuje určitá rozkolísanost, a to i přesto, že se pravopisný tiskařský úzus ve všech podstatných jevech ustálil již koncem první poloviny 16. století; v textech se však vyskytovaly dál, zhruba až do začátku 19. století, různé difference a odchylky. Obecně lze však říci, že pravopis našich textů navazuje na bratrskou normu (nerozlišuje však důsledně znaky *g/y* pro hlásku *j* před předními samohláskami) a respektuje princip fonetický (*svítězit, spovědlník, schodit, níský*). Velká písmena se užívají nejen při psaní vlastních jmen a ke zvýraznění úcty stejně jako církevních, královských, úředních a jiných titulů (*Milosti Tvé, Archangel, Slovo Boží*), ale většinou u všech substantiv. Pauzy jsou často označovány lomítkem (/), tedy nikoliv dvojtečkou, jako tomu bylo ještě např. v Bibli svatováclavské. Po ostrých sykavkách píší autoři *y* (*tišyc, w lešých, přicházým, cyzí, dávajícýho*), diftongy jsou zapisovány buď nověji (*ey*), nebo podle úzu staršího (*au*). V textu jsou mnohdy psány předložky dohromady se jménem (*bezpřestání, snámi, bezevšeho*), jindy zase předpony odděleně od základu (*v tisknuté, z cela, bez prodleně*). V zásadě se autoři příliš neodchylují od pravopisných doporučení popsanych ve Šteyerově *Žáčkovi neb Výborně dobrém způsobu, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti* z roku 1668 a v Konstancově gramatice *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého* z roku 1667. Některé další pravopisné nepravdivosti jsou však podmíněny rovněž individualitou autora i tím, jak pravopisnou normu ovládali jednotliví tiskaři a korektoři. Důsledkem toho je, že pravopisně rozkolísané jsou i texty ze 17. a 18. století.

Určitá rozkolísanost projevující se dubletními tvary existuje i ve fonologické rovině vybraných textů. Tato tvarová nejednotnost vznikla ovlivňováním spisovného jazyka dobovým jazykovým územ v

13 Všichni jmenovaní autoři píší často po *c, z, s* a někdy také po *š* samohlásku *-y/-ý*; tam, kde nejde o psaní motivované morfologicky (tvary nejsou zařazovány k tvrdému paradigmatu), upravujeme tuto grafiku na *-i/-í*.

důsledku skutečnosti, že se požadavek jednotné normy jazyka uplatňoval v době baroka jen v oslabené míře.

Nejednotné jsou hlavně tyto jevy:

I. Hláskové změny reflektující se čistě f o n o l o g i c k y

– *ou-* ze starého *ú-* na začátku slova: Chanovský užívá velmi často (v 86,95 % všech možných případů), např. *oudy*, *ouroda*, *outerý* SK; *oumysl*, *oufaje*, *outličký* SS; v de Waldtových textech bylo *ou* zaznamenáno v 64,38 %, např. *ouvod*, *ouhona*, *ouzkost* atd. CH;

– protetické *v-* před *o-*: u Chanovského jsme protetické *v-* nezaznamenali ani v jednom případě ze sto devatenácti možností a jakožto konzervativní ctitel starší jazykové a kulturní tradice ho neužívá ani Pešina. Kleklar užívá protezi nedůsledně; objevuje se zpravidla v nom. sg. *vocel* a v gen. sg. *vóbce*, v jiných pozicích nikoliv. I v de Waldtově textu se protetické *v-* objevuje jen zřídka (2,54 %), např. *voč*, *vostávati*, *vorati* CH.

II. Hláskové změny reflektující se m o r f e m a t i c k y (v koncovkách složených adjektiv tvrdých a jinde)

– změna *-ý > -ej* v některých koncovkách „tvrdé“ deklinace adjektiv (změna typická pro současnou obecnou češtinu): v Chanovského textech se *-ej* neobjevilo ani jednou ze sto šedesáti dvou možných případů. Kazatel užíval v koncovkách složených adjektiv tvrdých důsledně tradiční tvary se samohláskou *-ý*, stejně tak i Kleklar (*mých kazatelských řečí*, *nehodný služebník*, *dospělý věk* SS). Tvary s *-ý* převažují i v textu Pešinově, v de Waldtově textu se však objevují tvary s *-ej* už častěji (18,63 %). Tento kazatel mnohdy užívá, ostatně zcela v souladu s dobovými mluvicemi¹⁴, i obě varianty vedle sebe: *aby svět zmatenej a převrácený nebyl; při muzice jiný jest, kterej měchy zdvihá, jiný, který na varhany hraje* CH;

– změna *-ý > -ej* v předponách a v kmeni jmen a sloves: Chanovský užívá dvojhlásku *-ej* v uvedených pozicích asi v 60 % všech možných případů, např. *tejden*, *pejcha*, *smejšlet* SK, sloveso *být* a jeho odvozeniny však píše pouze s *-ý*. Ani v textech dalších autorů nebyla tato změna užita důsledně: *vejtah*, *Moravy se tejká*, *Rejn* PM; *rozmejšlel se*, *neomejlím se*, *tejkání* SS; *vejroční*, *zejtra*, *tejká i tejče* CH;

¹⁴ Je tomu tak např. i v nejlepší mluvnici z druhé poloviny 17. století, v Rosově práci *Čechořečnost seu Grammatica Linguae Bohemicae* z roku 1672.

– změna *é > -í* (příznačná pro některé současné obecně české tvary složených adjektiv tvrdých): v Chanovského textech se objevuje, avšak jen zřídka (6,09 %), např. *k takovému snad Bůh též bude mluvit; sny pocházejí z příliš prázdného žaludka: někdy i z nevolného položení, aneb z tvrdého ustlání* SK. V základu slov tato změna u Chanovského zaznamenána nebyla. Stejná situace je i v textu Pešinově (*město jest v království Českém, v kraji bechynským, na panství jindřichohradeckém* PM). U Kleklara se úženi *é > -í* objevuje také jen v koncovkách (*nový a nový kříže mu strojí; nad syny lidský* SS). Samohláska *-í* místo *-é* se v koncovkách nejčastěji objevuje v textu de Waldtově (25,14 %), třebaže i zde užívá kazatel často obě varianty vedle sebe, např. *byli skrytý věci některé; jak v Božské tak v Maryánský cti; i v Starým i v Novém zákoně* CH. V základu slov nedochází k úženi *é > -í* ani u de Waldta;

– ztráta samohlásky *-í* po *-j-* v koncovce 3. osoby plurálu sloves typu *dělat* (*oni dělaj-í*), dnes typická pro obecnou češtinu, se v analyzovaných textech neobjevuje. Slovesa typu *nosit, prosit a trpět* však často v barokních textech kolísají ve 3. osobě plurálu: vedle tvarů s *-í* se zde objevují i tvary s koncovkou *-ejí*, např. *ctějí, modlejí, nosejí, chválejí, trávějí, pravějí, činějí, mařejí* atd.; to odpovídá skutečnosti, že se zejména na počátku 17. století užívaly ve 3. osobě plurálu sloves na *-ím* koncovky *-í* nebo *-ejí* bez rozdílu (Havránek 1979: 74).

III. Změny reflektující se čistě m o r f e m a t i c k y

– v této skupině změn se v textech všech autorů objevuje pouze záměna spisovné koncovky *-á/-a* v nominativu a akuzativu plurálu neuter tvrdých adjektiv a dalších kongruujících slov koncovkou *-ý/-y* (u Chanovského v 33,3 %, u de Waldta v 82,35 % všech případů), např. *vonný pole, po všecky léta* SK; *ohavný řešata, ty křídla voskové, které by se mohli rozpustiti, tyto slova propověděný* CH atd. Dokladem rozkolísanosti normy je i spojení *ty slova přitáhla* CH;

– u některých dalších morfematických jevů lze v textech autorů zmíněných čtyř barokních generací pozorovat zřetelný vývoj; jde zejména o nepalatalizované tvary v nominativu plurálu životných maskulin adjektiv tvrdých (*dobrý, poučený, pobožný křesťané* CH), sloveso pomocné ve tvaru (*a*)*bysme* v 1. osobě plurálu kondicionálu prezenta (*by jsme učinili, by jsme pomohli* CH) a o nenáležitě, totiž původně duálové koncovky *-ma* nebo *-ami* u maskulin v instrumentálu plurálu (*věcma, lidma, dětma, skutkami, hříšníkami* CH). Všechny tyto tvary, dnes typické pro obecnou češtinu, jsme zaznamenali pouze v textu de Waldtově, v Chanovského *Správě křesťanské* se však nevyskytují. Některé z uvedených jevů se jednotlivě objevují i u Kleklara (*potůčkami* SS), příp. i u některých dalších barokních autorů, jako např. u P. Jiřího D a v i d a

(1647 - 1713) v jeho legendě o svatém Vintřiu z roku 1713. David užívá v nominativu plurálu vedle tvarů palatalizovaných (*nicméně velicí svatí a divotvorní byli*) i unifikovanou plurálovou koncovku -ý (*žičkovský holomci*), občas se v jeho textu objeví i obě možnosti vedle sebe (*jiný byli, kteří sice...*). Instrumentál plurálu je u tohoto autora nejčastěji reprezentován původními koncovkami u maskulin a neuter (*s anjely a nebešťany; potupnýmá slovy*) a duálovými koncovkami u feminin (*těma zlatýma stezkama; mezi lesy a horama*);

– ze slovesných tvarů zasluhují pozornost přechodníky. Přechodník přítomný i přechodník minulý tvořili všichni kazatelé v duchu zvyklostí starší češtiny (Lamprecht, Šlosar, Bauer 1986) jak od sloves dokonavých, tak i nedokonavých, přechodníkové tvary se často neshodovaly se jmenným tvarem substantiva, k němuž se vztahovaly. Nejčastěji se ve všech textech objevují tvary užívané dnes pro rod ženský a střední čísla jednotného, tedy tvary s koncovkou -íc, např. *jichžto i my následujíc, žádáme SK; Král švédský, zmocnivše se Havlova, k Targenmundu přítáhl, Saský pak do Čech vtrhl, činíc po všech krajích loupeží PM; on čekajíc, majíc, řkouc CH*. Přechodníkem budoucím vyjadřují všichni kazatelé předčasnost v minulosti (*a ty slova zahrabaje, odešel CH*), Chanovský jím ale velmi často (de Waldt jen výjimečně) vyjadřuje i předčasnost v přítomnosti, např. *a žádali, aby Krystus P. ráčil se snížití, a z nebe sstoupíc, je vyprostiti SK; žádný rozsvítě svíci nestaví jí pod nádobu CH*;

– ve všech analyzovaných textech, tzn. po celou dobu čtyř barokních generací, užívají autoři pod vlivem latiny ve třetí osobě obou čísel indikativu préterita vedle přičestí I-ového i tvaru pomocného slovesa b ý t : *pročež tu jest se odřekl vši pejchy a skutkův světa i ďábla SK; jest nás stvořil SS; kteréžto myšlení nepochybně žeť jest od pokušitele pocházelo David (1713: 16); věčného života dojíti jsou zanedbali CH*. Tyto tvary préterita byly vzácné již na počátku 16. století (Lamprecht, Šlosar, Bauer 1986: 244), takže o sto let později působily jistě už poněkud zastarale, možná i pateticky. Příznačné je však, že zatímco v Chanovského textech se zmíněné tvary objevují pouze ojediněle, užívá jich de Waldt ve svých kázáních, která jsou označována jako konceptuální (Sládek 1995: 21), podstatně častěji;

– zajímavý je i posun ve výskytu dalšího morfologického archaismu 17. století, totiž plusquamperfekta. Chanovský užívá plusquamperfektum poměrně často, je živou součástí jeho jazyka, např. *žádný púst nikdá není pro památku z mrtvých vstání Krysta Pána, jenž se ten den bylo stalo SK; přirozeným během všech věcí se to stalo, byť on byl toho nepřednášel SK*. U de Waldta se však tento archaický slovesný tvar objevuje pouze při citaci dokladů z bible, např. *A tu ona svolala přítelkyně své řka: (...) radujte se se mnou, neb jsem nalezla groš, který*

jsem byla ztratila CH. Ani jeden z autorů však už neužívá další morfologické archaismy, jako aorist nebo imperfektum;

– ze současného hlediska lze v analyzovaných textech zjistit také některé zvláštnosti slovo tvorné. Jde zejména o tvoření přídavných jmen příponou *-tedlný*; toto tvoření se ve spisovné češtině ustaluje od 16. století. U Rosy (1672) vyjadřuje přípona *-tedlný* trpnou možnost (*spasitedlní* - ti, kteří mohou být spaseni) a přípona *-telný* možnost aktivní (*spasitelní* - ti, kteří mohou spasit). Takové rozlišování však bylo už v barokní době umělé, takže všichni uvedení kazatelé užívají pouze přípony *-tedlný*, příp. *-tedlně*, např. *viditedlný*, *smrtedlný*, *spasitedlný* SK; *věci nečitedlný*, *škodou nenahraditedlnou*, *necitedlný pařez*, *nevihnutedlně* SS; *nesmrtedlný*, *nevypřavitedlný*, *porušitedlný* CH. Analogicky k těmto adjektivům pak byla tvořena i substantiva jako *smrtedlnost*, *učedlník*, *kazatedlnice*, *spovedlník*, *spovedlnice* ap.

– další slovo tvornou zajímavostí jsou tvary skloňování složeného u adjektiv individuálně přivlastňovacích, které se objevují v textech od začátku 17. století¹⁵. Chanovský je užívá jen zřídka, v jeho analyzovaných textech jsou doloženy pouze jediným příkladem: *Nevíte-liž že těla vaše oudy jsou Krystové?* SK, častěji je ve svém textu z roku 1713 užívá P. Jiří David (*S. Václava šlápěje teplé byly a Podivínove nohy zahřival*) a nejvyšší frekvenci mají tyto tvary v kázáních de Waldtových: *jsa na lodi Petrovej; ze žebra Adamového Eva učiněná byla; ambra kozlová* CH.

IV. Jevy syntaktické

– jinou vývojovou tendenci v době baroka lze zaznamenat i v užívání některých syntaktických vazeb. Jde zejména o syntaktické latinismy, jež se ustálily koncem 16. století (Havránek 1979: 59). Jejich užíváním navazují barokní autoři na vyspělou humanistickou prózu starší doby. Nejpočetněji jsou některé typy syntaktických latinismů zastoupeny v textech A. Chanovského¹⁶. Pod vlivem latiny tvoří Chanovský s oblibou věty s koncovým

15 U adjektiv přivlastňovacích uvádí v nepřímých pádech vedle tvarů jmenných i tvary složené už mluvnické *Grammaticae bohemicae libri duo* od V. B. Nudožerského z roku 1603.

16 Chanovský ve svých textech užívá také starou vazbu s verbalizovaným a substantivizovaným infinitivem a dativem, znamenající možnost, nutnost nebo povinnost, např. *jest tedy každému na to mysliti* SK. Trávníček (1962: 177) uvádí, že jde o vazbu nepůvodní, neboť z platnosti slovesa být a z dativu samého ji nelze vyložit. Bylo by zde nutno předpokládat elipsu substantiva „možnost“; sémantický ekvivalent tohoto substantiva lze nalézt např. v této Chanovského vazbě: *a slávy Boží viděti jim nelze bylo* SK.

postavením slovesa, např. *Svatý Václav knížete k ouřimského přemohl. S. Aman-
cius hada ním zabil. S. Fortunátus vzteklého koně zkrotil. S. Beneš sklenici s
jedovatým nápojem rozrazil SK*, a stejně jako mladší Pešina, Kleklar a David
užívá hojně také konstrukce s opisným pasivem: *Křesťanský člověk ... k tomu
konci k němuž je stvořen, to jest, k službě Boží hned od dětinství ... jest oddán a
posvěcen SK; kdež obskočení jsouce nenadále, postřelen jsa od obležých PM;
raněn jest pro nepravosti naše, potřín jest pro hříchy vaše SS*.

– Latina byla vzorem i pro další jazykové prostředky sevrené větné a souvětne
stavby, rovněž často užívané v období humanistickém a českobratrském, totiž
pro konstrukce nominativu, akuzativu nebo instrumentálu s infinitivem, příp. i
pro konstrukce infinitivu s ustrnulým přičestím trpným. Nejfrekventovanější
jsou tyto vazby v textu Kleklarově a poměrně hojné jsou i v Pešinově
Předchůdci Moravopisu, např. *jichžto příběhy nepochybují býti znamenité,
kterýž uznáváje býti toho potřebu pilnou; a na místo bezpečné doprovozenu býti
mohl PM*. V de Waldtových kázáních lze syntaktické latinismy zaznamenat
podstatně méně často; pouze ojediněle se zde vyskytují konstrukce nominativu
nebo akuzativu s infinitivem, např. *ženy býti neschopný k mlčení (...), muži býti
tejnosti schopný; na vrtkavým bohatství své blahoslavenství býti pokládají CH*.

V. Rovina lexikální

Slovníková oblast poskytuje k posouzení velmi různorodý materiál. Zhruba
však můžeme odlišit slovník autorů první, druhé a třetí barokní generace
(Chanovský, Pešina, Kleklar, David), který je v zásadě spisovný, od slovníku de
Waldtova. De Waldt se na rozdíl od svých předchůdců ve svých kázáních
nevyhýbá výrazům z běžné denní komunikace a neváhá užít ani vulgarismů.

Z č e s k ý c h s l o v si nejdříve všimněme těch, která jsou typická pro svou
dobu, tzn. slov ze starší češtiny. Některé z těchto výrazů současná čeština už
neužívá, nebo u nich došlo k sémantickému posunu. Jejich význam citujeme z
Jungmannova Slovníku česko-německého z let 1835-1839. Tato slova se
vyskytují ve všech analyzovaných textech, např. *dětinství/dětinstvo* (dětinský věk,
dnes dětství), *hovado* (dobytek, každý živočich či zvíře nerozumné), *jednostejný*
(shodný s druhým), *ostríhati* (opatrovat, hlídati, pozorovati), *poštové* (pošta: posel
na poště, rychlý posel), *zevnitřní* (povrchní, na oko) – SK; *dštiti* (deštiti, pršet,
sesílat), *pominovati mlčením* (přecházet, opomíjet), *obláčeti/obláčiti se* (oblékati
se) – SS; *zaraziti se* (zastavit se), *zahoditi se* (nachomýtnout se, přijít někam),
nepríležitost (nenáležitá, nevhodná věc) – David, 1713; *časný život* (netrvalý,

pozemský život), *hrubá* (netenká, prostá, nezdvořilá), *mdloba* (nedostatek síly jak těla, tak ducha, omdlení, omráčení) – CH.

De Waldt ve svých kázáních s oblibou užíval i slova lidová; mnohá z nich jsou dnes součástí obecné češtiny, např. *matlonina* (nechutné jídlo), *nakvašený* (rozhněvaný), *vyklinkat*, *vyzvónit něco* (něco vyzradit), *vytrubovat* (rozhlašovat nějakou informaci), *smrdět* (páchnout) atd. V de Waldtových kázáních se však, zdaleka ne ojediněle, objevují i vulgarity¹⁷, slova se záporným citovým příznakem. Kazatel je patrně užíval jako stylové prostředky pro zesílení emotivnosti svého projevu, např. *ochyzda* (ohyzda, mrzkost, hanba), *stupka* (hlupák, stopka), *ničemný*, *ničemně* (špatný, špatně), ulevoval si dokonce i zvoláním *fuj hanba, fui teufel!* Ve svých kázáních je de Waldt nelitostný zvláště vůči ženám, označuje je např. jako *řechtačky*, *křestačky*, *klepačky*, *řešata*, *candirované pokolení*, *dvounohý piškoty* atd. – CH.

Ze slov přejatých užívali zmínění autoři nejčastěji latinity, což bylo dáno jak jejich vzděláním a profesí kněze, tak i tehdeším typem a obsahem vzdělávání obecně. V textech Chanovského, Pešiny a Kleklara však nejsou ani latinismy nikterak četné. Lze uvést např. výrazy *canon* (pravidlo, vodítko), *ceremonye* (z „caerimonia, caeremonia“ = posvátný úkon), *evangelio* (z „evangelium“ = evangelium, liturgický úsek, oddíl), *profesí* (řádivý slib), *hystorie* (z „historia“ – zkoumání dějin, povídka, pověst), *introit* (z „introitus“ = příchod, začátek, přístup), *pašije* (z „passio“ = původně utrpení Kristovo, dnes modlitby), *processí* (z „processio“ = postupování) atd. Latinského původu jsou i z němčiny přejatá slovesa *kanonizírovat* a *obligírovat*. V de Waldtových kázáních jsou slova přejatá z latiny mnohem frekventovanější¹⁸, např. *accidentia* (z „accidens“ = případný a nejistý příjem), *advokát* (z „advocatus“ = prokurátor, člověk, který pro věc i proti věci mluví), *funus* (umrlé tělo, pohřeb), *fakule* (pochodeň), *instrument* (nástroj) atd.

Také v užívání slov přejatých z němčiny se kazatelé liší. U Chanovského jsme je zaznamenali jen zcela vzácně (*figura* z „Figur“ = postava, podoba, obrazec; *flus* z „Fluß“ = řeka, tok, chod; *registr* z „Register“ = rejstřík. Výrazy *figura* a *registr* jsou však slova původně latinská, třebaže do češtiny byla pravděpodobně přejata právě přes němčinu.) Pešina, Kleklar a David užívají slova přejatá z němčiny také jen ojediněle, např. *penzlík* z „Pinsel“ = štětec; *trančky*

17 Poněvadž jazyková expresivita podléhá vývojovým změnám a poněvadž kritéria pro stanovení expresivity slov ve starších obdobích jsou nejednotná, může být hodnocení výrazů z tohoto hlediska většinou jen přibližné.

18 Za latinismy považujeme pouze ta slova přejatá z latiny, která de Waldt ve svých kázáních nepřekládá. Mezi latinismy neřadíme ani latinské citáty a modlitby.

z „Trunk“ = nápoj, léky; *proba* z „Probe“ = zkouška; poslední výraz je však rovněž přejat z latiny přes němčinu. De Waldt ve svých, námi analyzovaných, kázáních užívá naopak germanismy poměrně hojně; zaznamenali jsme jich celkem šedesát osm. Jde vesměs o slova označující běžné každodenní skutečnosti, která byla jistě srozumitelná nejširším lidovým vrstvám. Proto je také kazatel nikdy nepřekládá. (De Waldt působil v oblasti ležící nedaleko jazykové smíšeného, česko-německého území.) Mnohé z tehdy užívaných germanismů jsou dnes součástí obecné češtiny, např. *fortel* z „Vorteil“ = zisk, výhoda, způsobilost, chytrost; *grünt* z „Grunt“ = základ, půda, pozemek, důvod; *handl* z „Handel“ = obchod; *vandrovat* z „wandern“ = putovat cestovat; *vinšovat* z „wünschen“ = přát atd.

V de Waldtových kázáních se objevují i slova přejatá z jazyků r o m á n s k ý c h , např. *adieu* (sbohem), *curios* (zvláštnost, neobyčejnost), *kornyfel* (paroháč, ďábel), *Monsieur* (pán), *signor* (pán), *štanda* (prapor, standarta) a další.

Z o b e c n é h o porovnání homiletické tvorby ze 17. století s homiletickou tvorbou z 18. století vyplývá, že zde existuje jistý rozdíl, který je daný bezprostřední reakcí homiletiky na konkrétní politicko-společenskou situaci v Čechách i na postupující rekatolizaci. Postily ze 17. století zdůrazňují hlavně složku *ideovou*, jsou bojovně katolické a programově protikacířské (např. Postila Matěje Václava Šteyera z roku 1691, podobný ráz má i postila Koniášova vytištěná později, v roce 1740 a potom 1750 a 1756), v homiletických spisech 18. století je ale kladen důraz na složku *jazykovou a stylovou* (např. spis Štěpána Františka Náchodského z roku 1707, Berla královská Daniela Nitsche z roku 1709, homiletické spisy Bohumíra Hynka Josefa Bilovského z 20. let 18. století i homiletická tvorba Tomáše Xaveria Laštovky ze 40. let 18. století).

Pokud jde o vlastní j a z y k o u s t r á n k u kázání jakožto určujícího literárního žánru v období tvorby čtyř generací barokních autorů, lze na základě analýz našeho, byť rozsahem omezeného, materiálu konstatovat následující fakta. Čeština kazatelů 17. století a první poloviny 18. století je češtinou humanistickou, ovlivněnou v rozličné míře tehdejšími jazykovými území. Vliv mluveného jazyka nespisovného se na začátku tohoto období projevuje nepřilíš četnými dubletními tvary v rovině fonologické a morfologické, přesto lze však říci, že jak rovina morfologická, tak zejména rovina syntaktická a lexikální jsou rovinami spisovného jazyka navazujícího na tradici předchozí jazykové kultury. Ke konci zmíněného období, tzn. v našich materiálech zejména v kázáních de Waldtových, se už vliv jazyka mluveného projevuje podstatně výrazněji, a to zejména v rovině fonologické a morfologické. V rovině syntaktické dochází

k omezení užívání syntaktických latinismů. Tato skutečnost je podmíněna historickými událostmi (postupný zánik české státnosti po válečných událostech na počátku 17. století, zrovnoprávnění němčiny na základě Obnoveného zřízení zemského z roku 1627), v jejichž důsledku došlo k zúžení funkčního spektra jazyka a k omezení jeho společenské funkce (Kořenský 1992: 30-31). Pokud jde o odlišný charakter de Waldtova slovníku, příčiny jeho rozmanitosti jsou několikeré. Samozřejmě, že se i v lexiku projevuje rozkolísanost normy spisovného jazyka, důležitou roli zde ovšem hraje i typ de Waldtových kázání, označovaných jako konceptuální¹⁹ (Vašica 1940: 207-208, Sládek 1995: 21), a konečně i fakt, že v de Waldtových kázáních jakožto v kázáních převážně poutních hraje ve zvýšené míře roli funkce persvazivní.

Literatura

- Černý V., 1967, *Baroko a jeho poezie*. Doslov. - *Kěž hoří popel můj*, Praha.
- Černý V., 1996, *Až do předsíně nebes*, Praha.
- Dierna G., 1994, *Trpné snášení údělu jakožto svatost: Život Albrechta Chanovského (1680) v podání Jana Tannera*. – *Česká literatura doby baroka*, Praha, s. 159-170.
- Havránek B., 1979, *Vývoj českého spisovného jazyka*, Praha.
- Jaklová A., 1998, *K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta*. – *K jazyku a stylu českých barokních textů I*, Sborník katedry bohemistiky PF JU v Českých Budějovicích, České Budějovice, s. 7-41.
- Jungmann J., 1835-1839, *Slovník česko-německý*, díly I-V, Praha.
- Kol., 1998, *K jazyku a stylu českých barokních textů I*, České Budějovice.
- Kopecký M., 1968, *K české barokní homiletice*. – *O barokní kultuře*, „Opera Universitatis Purkynianae Brunensis Facultas Philosophica“, 141, s. 61-74.
- Kopecký M., 1970, *Starí slezští kazatelé*, Ostrava.
- Kořenský J., 1992, *Komunikace a čeština*, Praha.
- Kraus J., 1992, *Téma jazyka a stylu u Bohuslava Balbína*. – *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*.
- Sborník z konference Památníku národního písemnictví, Praha, s. 183-187.
- Kubiček E., 1930, *Český slovník bohovědný*, díl V, Praha, s. 195-197.
- Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J., 1986, *Historická mluvnice češtiny*, Praha.
- Rosa V. J., 1672, *Čechořečnost seu Grammatica Linguae Bohemicae*. Praha.
- Sládek M., 1995, *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy*, Jinočany.

19 Konceptuální homiletika stejně jako koncept v širokém slova smyslu vznikla ve Španělsku a odtud se šířila dále do Evropy. Původně se konceptem rozuměl originální duchaplný projev, který měl nejen poučovat, ale i bavit. V homiletice se hlavními znaky „conceit“ staly vtíp, duchaplnost, mnohovrstevný a elegantní jazyk.

- Stich A., 1991, *O počátcích moderní spisovné češtiny*, „Naše řeč“, 74, s. 57-62.
- Stich A., 1996, *Václav Černý a (české) baroko*. Doslov. – Černý V., *Až do předsíně nebes*, Praha, s. 413-437.
- Tichá Z. (vyd.), 1970, *Růže, kterouž smrt zavřela* (Výbor z české poezie barokní doby), Praha.
- Tobolka Z. (vyd.), 1948, *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, díl II, Praha.
- Trávníček F., 1962, *Historická mluvnice česká III*, Praha.
- Vašica J., 1938, *České literární baroko*, Praha.
- Vašica J., 1940, *Poznámky literárněhistorické a jazykové*. – de Waldt O. F., *Chválořečí*, Velké Meziříčí, s. 201-215.

Zur Sprachebene der böhmischen Barocktexte, vor allem Barockpredigten

Der Aufsatz behandelt die Problematik der Entwicklung der tschechischen Sprache in der Barockzeit, besonders im 17. und 18. Jahrhundert. Die Voraussetzung für die Beschreibung dieser Entwicklungslinie des Tschechischen sind die Analysen der Texte, vor allem der Predigten. Zu diesem Zweck wurden solche Texte ausgewählt, die die Herausbildung der vier bedeutenden Barockgenerationen im Zeitraum von 1620 bis 1740 repräsentieren. Die aus den Textanalysen resultierenden Schlussfolgerungen zeigen, wie die historischen Ereignisse (allmählicher Untergang der tschechischen Staatlichkeit nach dem Kriege am Anfang des 17. Jahrhunderts), in deren Folge es zur Verengung des Funktionsspektrums des Tschechischen und zur Beschränkung von dessen Gesellschaftsfunktion kam, in der phonologischen, morphologischen, syntaktischen und lexikalischen Ebene der tschechischen Sprache zum Ausdruck kamen.